

สังฆวรรณนา : วิธีอธิบายความธรรมบทอรรถกถาและธรรมบทมหาฎีกา Saṃvaṇṇanā : The Method Of Explanation In Commentary (Atthakathā) And Sub-Commentary (Tikā) On The Dhammapada

พระศรีคัมภีรญาณ (มานิต วิริยธโร)

Phra Srigambhirayarn (Manit Viriyadharo)

ผู้ช่วยเจ้าอาจารย์วัดพิชัยญาติการาม กรุงเทพมหานคร

นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาบาลีพุทธศาสตร์

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

วิทยาเขตบ่านีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

บทคัดย่อ

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของดุษฎีนิพนธ์เรื่อง “สังฆวรรณนา : วิธีการอธิบายความธรรมบทอรรถกถาและธรรมบทมหาฎีกา” มีวัตถุประสงค์ เพื่อศึกษาพัฒนาการเรื่องสังฆวรรณนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา เพื่อศึกษาประเภทสังฆวรรณนาในวรรณคดีบาลีของพะม่า เพื่อศึกษาวิเคราะห์อธิบายความสังฆวรรณนาในธรรมบทอรรถกถาและธรรมบทมหาฎีกา ผลการวิจัยพบว่า สมัยพุทธกาล พระพุทธเจ้าและพระสาวกได้อธิบายความสังฆวรรณนาบทบาฬีไว้ด้วยพระองค์เอง ต่อมาประมาณพุทธศตวรรษที่ ๙-๑๐ พระพุทธโฆสจารย์ได้อธิบายความบทบาฬีไว้ ในพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๘ พระฎีกาจารย์ได้อธิบายความแห่งอรรถกถาบทบาฬีนั้นๆ ไว้ สังฆวรรณนานี้ มี ๒ ประเภท คือ (๑) อธิบายความของบททั่วไป ๓ ประการ คือ อุลลึงสังฆวรรณนา คือ อธิบายความของบทโดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ที่บทตั้ง, วุตติสังฆวรรณนา คือ อธิบายความของบทแบบต่อเนื่องกันไป, สัมพันธ์สังฆวรรณนา คือ อธิบายความของบทแบบเชื่อมสัมพันธ์บท (๒) อธิบายความบท ๔ บท คือ อธิบายความบทนาม อธิบายความบทอุปสัค อธิบายความบทนิบาต และ อธิบายความบทอาชยาต

คำสำคัญ : สังฆวรรณนา. ธรรมบทอรรถกถา. ธรรมบทมหาฎีกา.

Abstract

This academic article is a part of dissertation entitled ‘Saṃvaṇṇanā: A Study of Explanation Method in Commentary (Atthakathā) and Sub-commentary (Tikā) on the Dhammapada’ aims at 3 objectives; to study the history and structure of Saṃvaṇṇanā in Theravada Buddhism, to study the types of Saṃvaṇṇanā of Pali literature in Inwa dynasty period of Myanmar

and to analyze the explanation method in commentary and sub-commentary on the Dhammapada. The findings were that the Buddha and his disciple had given explanation of Pali terms by themselves. In 9-10 B.E. Ven. Buddhaghosa officially had composed commentaries on Pali, then in 14-18 B.E. some sub-commentators had explained Pali terms of commentators and being used until present. There are 2 types of explanation method; 1) Explanation of general terms consists of 3 kinds; Ullingasamvannaṇā or the explanation of meaning of Pali terms with ‘Iti’ word as main topic, Vuttisamvannaṇā or the explanation of meaning of continuing terms without ‘Iti’ word and Sambandhasamvannaṇā or the explanation of term meanings related to other terms, 2) The explanation of 4 classified terms of Pali; noun explanation, prefix explanation, Nipata explanation and declension explanation.

Keywords : Explanation Method, Commentary on the dhammapada, great sub-commentary on the dhammapada

บทนำ

สังวรณนา คือ วิธีอธิบายความของบทในพระบาลี อรรถกถา และฎีกา เป็นวิธีที่สำคัญมากในการศึกษาพระธรรมวินัยอันเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้า และจำเป็นจะต้องมีความรู้ความเข้าใจเรื่องสังวรณนาเป็นอย่างดี จึงจะช่วยให้เข้าใจพระธรรมคำสอนอย่างถ่องแท้ ไม่ผิดเพี้ยน สมัยพุทธกาลพระพุทธองค์ทรงอธิบายความสังวรณนาพระ บาลีไว้ด้วยพระองค์เอง เช่น ปทภาษนียวินัยว่า “สิกขาติ ติสโส สิกขา อธิสัสสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปณณาสิกขา. ตตร ยายิ อธิสัสสิกขา, อยิ อิมสมิ อตเถ อธิบุเปตา สิกขาติ”^๑ แปล: คำว่า สิกขา ได้แก่ สิกขา ๓ อย่าง คือ อธิสัสสิกขา อธิจิตตสิกขา และ อธิปณณาสิกขา ในสิกขา ๓ นั้น อธิสัสสิกขานี้ที่ทรงประสงค์เอาในความหมายนี้”^๒ ในราวพุทธศตวรรษที่ ๙-๑๐ พระอรรถกถาจารย์ มีพระพุทธโฆสาจารย์เป็นต้นได้อธิบายความสังวรณนาบทพระบาลีไว้ เช่น “สมมา สามญจ สพพมมมานิ พุทตตตา ปน สมมาสมพุทโธ.”^๓ แปล: ส่วนพระนามว่า ผู้ตรัสรู้ชอบด้วย

^๑ วิมहा. (บาลี) ๑/๕๕/๓๖.

^๒ วิมहा. (ไทย) ๑/๔๕/๓๓.

^๓ วิมहा.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๖.

พระองค์เอง เพราะตรัสรู้ธรรมทั้งปวงโดยชอบด้วยพระองค์เองเท่านั้น”^๔ ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๘ พระภิกษุอาจารย์ได้อธิบายความสังวรณนาอรรถกถาไว้ เช่น “อดีตติ ปุณฺณทวิสยํ นิปาตปทํ.”^๕ แปล : คำว่า อดีตติ เป็นนิปาตบทมีอรรถกถาพหูพจน์” สังวรณนามีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาลอย่างนี้ ส่วนชื่อของสังวรณนา ไม่มีปรากฏในพระบาลี อรรถกถา และฎีกาโดยตรง แต่เป็นชื่อที่พระเถระชาวพม่า ตั้งขึ้นในสมัยกรุงอังวะ ราวพุทธศตวรรษที่ ๒๒ เพื่อเป็นเครื่องมือในการศึกษาพระบาลี อรรถกถาและฎีกา^๖ สังวรณนาเป็นสิ่งสำคัญมากในการศึกษาพระธรรมคำสอน ในตอนที่พระอรรถกถาจารย์อธิบายพระพุทฺธพจนฺและพระภิกษุอาจารย์อธิบายอรรถกถา ถ้าเข้าใจสังวรณนาเป็นอย่างดีแล้ว ก็จะสามารถเข้าใจพระพุทฺธพจนฺได้ถูกต้องตามพระประสงค์ของพระพุทธเจ้า ดังนั้น ผู้สนใจศึกษาพระธรรมให้เข้าใจถ่องแท้ จึงควรเรียนรู้สังวรณนาให้เข้าใจเป็นอย่างดี

วิธีการศึกษาพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าในปัจจุบันนี้ ก็เจริญก้าวหน้าพัฒนาขึ้น ดีพอสมควร แต่ยังมีขาดวิธีการบางอย่างอันเป็นเครื่องมือสำคัญมากในการศึกษาพระธรรมคำสอนตามแบบการอธิบายความของโบราณจารย์ วิธีการศึกษานั้นก็คือสังวรณนาอันเป็นวิธีการอธิบายความของบทหรือข้อความของพระบาลี พระอรรถกถาจารย์และพระภิกษุจารย์ สังวรณนานั้นสำคัญมากต่อผู้สนใจที่จะศึกษาพระธรรมคำสอนให้เข้าใจอย่างถูกต้องชัดเจนตามพุทธประสงค์ ยิ่งในการแปลแก้อรรถประโยค ๑-๒ ประโยค ๓ ซึ่งเป็นหลักสูตรเรียนภาษาบาลีของพระภิกษุสามเณร ในเมืองไทย ก็ยิ่งยากมาก ผู้วิจัยเองเมื่อครั้งที่ศึกษาภาษาบาลีประโยค ๑-๒ ประโยค ๓ และประโยคอื่นๆ ก็เจอปัญหาการแปลแก้อรรถคือการแปลคำอธิบายขยายความคาถาธรรมบทบาลี เรียกว่าสังวรณนาที่พระอรรถกถาจารย์ ยกบทในคาถา บาลีแต่ละคาถามาตั้งอธิบายความไปที่ละบทบ้าง สองบทบ้าง หลายบทบ้าง หากไม่เข้าใจสังวรณนาคือวิธีการอธิบายความแก้อรรถของพระอรรถกถาจารย์ก็จะพบปัญหาการแปลแก้อรรถยากมาก คือ ไม่เข้าใจว่าท่านอธิบายอย่างไร อธิบายความบทไหน บทไหนขยายบทไหน สับสนมันงงได้ ส่งผลทำให้ไม่เข้าใจพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าอย่างถ่องแท้ได้ ถ้าได้เรียนรู้ศึกษาสังวรณนาเป็นอย่างดีแล้ว ปัญหาเหล่านี้ก็จะหมดไป ดังนั้น ผู้วิจัยจึงสนใจศึกษาพัฒนาการเรื่องสังวรณนาในคัมภีร์พุทธศาสนา ประเภทสังวรณนา ในวรรณคดีบาลียุคอังวะของพม่า ศึกษาสังวรณนาในธรรมบทอรรถกถาและธรรมบทมหาฎีกา

^๔ วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๑๒.

^๕ ที.ม.ฎีกา (บาลี) ๒/๒๕๐/๒๖๕.

^๖ ตปิฎกपालิ-เมียนม่าอภิธาน ๑/๔๒.

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑) เพื่อศึกษาพัฒนาการเรื่องสังวรกรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนา
- ๒) เพื่อศึกษาประเภทสังวรกรรมในวรรณคดีบาลียุคอังวะของพม่า
- ๓) เพื่อศึกษาวิเคราะห์อธิบายความสังวรกรรมในธรรมบทอรรถกถาและธรรมบทมหาฎีกา

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยเรื่องสังวรกรรมนี้เป็นการศึกษาวิจัยเชิงเอกสาร (documentary research) โดยมีการศึกษาดังต่อไปนี้ ศึกษาข้อมูลจากอรรถกถาพุทธทศนิกายธรรมบท ๘ วรรค คือ ตั้งแต่ยวมวรรคจนถึง สหัสสวรรค นำข้อมูลที่ได้มาอธิบายตามหลักสังวรกรรม ศึกษาประเภทสังวรกรรมในวรรณคดีบาลียุคอังวะของพม่า ศึกษาวิเคราะห์สังวรกรรมในธรรมบทอรรถกถาและธรรมบทมหาฎีกา สรุปผลการวิจัย และนำเสนอข้อมูลการวิจัยที่ได้ศึกษาในครั้งนี้

ผลการวิจัย

๑) ศึกษาวิเคราะห์พัฒนาการเรื่องสังวรกรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

พระบาลี หมายถึง พระไตรปิฎกอันเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้า คือ พระวินัย ตรีสถึงเรื่องศีล พระสูตร ตรีสถึงบุคคลเป็นประธาน พระอภิธรรม ตรีสถึงปรมัตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพานเป็นประธาน คำว่า **ปาฬิ** (บาฬิ) มาจาก ปกฐ + อาฬิ แปลรวมกันว่า ลำดับพระดำรัสอันประเสริฐ บทว่า ปาฬิ (บาฬิ) เป็นฉันทุสตีปฐิสสมาส วิเคราะห์ ว่า ปกฐานัน อาฬิติ ปาฬิ, อุตตมานัน วจนานัน อนุกกโมติ อตโธ. ชื่อว่า ปาฬิ (บาฬิ) เพราะอรรถว่าเป็นลำดับพระพุทพจน์อันประเสริฐ อธิบายว่า ลำดับพระดำรัสอันประเสริฐ สัทธานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย เล่ม ๑ กล่าวอธิบายคำว่า ปาฬิ ไว้ว่า “รากฐานเดิมของ **ปาฬิ** (บาฬิ) คำว่า ปาฬิ มีใช้เป็นครั้งแรกในคัมภีร์อรรถกถาของพระพุทธโฆสาจารย์ เช่น ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า ปาฬิย (ในพระบาลี) ซึ่งหมายถึงพระไตรปิฎก ต่อมาชื่อบาลีได้กลายเป็นชื่อของภาษาที่ใช้ในพระไตรปิฎก จึงเรียกว่า ภาษาบาลี คือ ภาษาที่รักษาพระพุทพจน์ มีแสดงไว้ในคัมภีร์ไวยากรณ์บาลี ดังนี้ พุทธวจน ปาเลตีติ ปาฬิ (ภาษาที่รักษาพระพุทพจน์ ชื่อว่า บาฬิ)”^๗

พัฒนาการเรื่องสังวรกรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนา เมื่อครั้งที่พระพุทธเจ้าทรงพระชนม์อยู่ พระพุทพจน์ทรงอธิบายความสังวรกรรมพระบาลีไว้ด้วยพระองค์เอง พระดำรัสที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไขความพระธรรมวินัยไว้ด้วยพระองค์เอง เรียกว่า ปกิณณกเทศนา ต่อมาภายหลังพระสงฆ์สาวกจึงได้ถือเอาเป็นแบบอย่างในการอธิบายความพระธรรมวินัยสืบทอดต่อๆ กันมา ดังพระฎีกาจารย์กล่าวไว้ว่า

^๗ สัททา.วิ. ๑/๑๓. (คำนำ สัทธานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัยฉบับบาลี-ไทย เล่ม ๑)

“เอวรูปา ทิ ปกิณณกเทศนา อฏฺฐกถาย มุลฺ”^๘ จริยังอยู่ ปกิณณกเทศนาคือเป็นมูลเหตุแห่งอรรถกถา” ต่อมา พระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ได้อธิบายความบทบาทลี้มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

สังวรรณนาของอรรถกถายุคพุทธกาล สมัยพุทธกาล พระสาวกมีพระมหากัสสปะ พระสารีบุตร เป็นต้นผู้เข้าใจพระพุทธรูปประสงค์เป็นอย่างดีได้อธิบายความสังวรรณนาพระบาลีให้กระจ่างแจ้งชัดเจนไว้ สังวรรณนาของอรรถกถา หมายถึงถ้อยคำที่พระสาวกมีพระมหากัสสปะ พระสารีบุตร เป็นต้นอธิบายความ บทพระบาลี เพื่อความกระจ่างแจ้งแก่ผู้ฟังธรรม

สังวรรณนาของอรรถกถายุคหลังพุทธกาล ในพุทธศตวรรษที่ ๙-๑๐ พระอรรถกถาจารย์ คือ พระพุทธโฆสาจารย์ได้อธิบายความสังวรรณนาพระบาลีไว้ เพื่อความกระจ่างแก่ผู้ศึกษาธรรมคำสอนของ พระผู้มีพระภาค ผู้วิจยยกตัวอย่างบทพระบาลีที่เป็นพระพุทธรูป พร้อมทั้งตัวอย่างที่พระพุทธรูปโฆสาจารย์ อธิบายไขความดังต่อไปนี้

อิตฺติปิ โส ภควา อรหํ^๙

แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ทรงเป็นผู้ไกลจากกิเลส^{๑๐}

อรหํ ทรงเป็นผู้ไกลจากกิเลส^{๑๑}

อารกตฺตา อารกา ทิ โส สพฺพกิเลสฺสฺสึ สุวิฑูริวิฑูเร จิตฺเต^{๑๒}

พระนามว่าผู้ไกลจากกิเลส เพราะทรงเป็นผู้ไกล จริยังอยู่ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงเป็นผู้ไกล คือ ทรงดำรงอยู่ในพระคุณไกลแสนไกลจากกิเลสทั้งปวง

สังวรรณนาของฎีกายุค ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๘ พระฎีกาจารย์มีพระวชิรพุทธิเถระ เป็นต้น ได้อธิบายความอรรถกถาบาลีคืออธิบายพระพุทธรูปต่อจากอรรถกถาของพระพุทธรูปโฆสาจารย์ เช่น ทรงเป็นผู้ไกลจากกิเลส เพราะดำรงอยู่ในพระคุณไกลแสนไกลจากกิเลส ๑๐ คือ โลภะ โทสะ โมหะ ถือตัว เห็นผิด สงสัย ซึมเศร้า ฟุ้งซ่าน ไม่ละอายบาป ไม่กลัวต่อบาป หมายถึง ทรงเป็นผู้ไม่มีกิเลสทั้งปวง

สรุป การอธิบายความสมัยพุทธกาลกับสมัยหลังพุทธกาล มีความเหมือนกัน คืออธิบายความ เพื่อความกระจ่างแจ้งชัดเจนแก่ผู้ฟัง และความต่างกัน คือ ผู้อธิบายสมัยพุทธกาลเป็นพระอริยบุคคล ส่วนสมัยหลังพุทธกาลผู้อธิบายขยายความมีทั้งพระอริยบุคคลและปุถุชน การอธิบายสังวรรณนาความ บทพระบาลีไว้ส่งผลดีทำให้ผู้ฟัง ผู้อ่าน ผู้ศึกษาพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าเข้าใจคำสอนตามพุทธรูปประสงค์

^๘ วมติ.ฎีกา (บาลี) ๑/๓๙/๑๐๔.

^๙ วมทา. (บาลี) ๑/๑/๑.

^{๑๐} วมทา.อ. (ไทย) ๑/๑/๑.

^{๑๑} วมทา.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๐๘-๙.

^{๑๒} วมทา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๓.

หากไม่มีการอธิบายสังฆวรรณนาความไว้ก็ส่งผลเสียคือทำให้ผู้ศึกษาคำสอนผู้ที่มีปัญญาน้อย เข้าใจผิดตีความผิด คิดเอาเอง ส่งผลให้ปฏิบัติผิด เป็นสัทธรรมปฏิรูป ดังนั้นการศึกษาพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้านั้นจำเป็นต้องศึกษาทั้ง ๓ คัมภีร์พระบาลี อรรถกถา และฎีกาจึงจะเข้าใจคำสอนของพระพุทธเจ้าอย่างถ่องแท้ไม่ผิดเพี้ยน

๒) ศึกษาประเภทสังฆวรรณนาในวรรณคดีบาลียุคอังวะของพม่า

ประเภทสังฆวรรณนาในวรรณคดีบาลียุคอังวะของพม่าที่พระญาณวรมหาเถระตั้งขึ้นมี ๗ ประเภท ผู้วิจัยสรุปเป็น ๒ ประเภท ดังต่อไปนี้

๒.๑ สังฆวรรณนาทั่วไป หมายถึง การอธิบายความของบทสามัญทั่วไป ได้แก่ การอธิบายความของบทโดยประกอบ อิติ ศัพท์ที่บทตั้ง การอธิบายความของบทแบบต่อเนื่องกันไปและการอธิบายความของบทโดยแสดงความสัมพันธ์กันของบทต่างๆ มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๑) อุลลึงคสังฆวรรณนา หมายถึง การอธิบายความของบทโดยประกอบ อิติ ศัพท์ที่บทตั้ง เพื่อให้บทตั้งปรากฏชัดเจน ทำให้ผู้ศึกษาเข้าใจความหมายได้ง่าย เช่น ปรียาเยนาติ การณณ.^{๑๓} คำว่า ปรียาเยน ได้แก่ ด้วยเหตุ คำว่า การณณ อธิบายให้รู้ว่า ปรียาเยน ในที่นี้มีความหมายว่า เหตุ เพราะปรียาเย ศัพท์ มีความหมาย ๖ อย่าง คือ เหตุ, เทศนา, วาระ, คำไวพจน์, ประเภท และโอกาส การอธิบายความของบทแบบประกอบด้วย อิติ ศัพท์นี้ เรียกว่า อุลลึงคสังฆวรรณนา

๒) วุตติสังฆวรรณนา หมายถึง การอธิบายความบทตั้งแบบต่อเนื่องกันไปเพื่อความสะดวกในการอธิบายความหมาย เช่น น โจเรหิ ออาหารโณ อโจราหฺรโณ.^{๑๔} (ขุมทรัพย์) ที่พวกโจรลักเอาไปไม่ได้ ชื่อว่า อโจราหฺรณะ (ขุมทรัพย์ที่โจรลักไปไม่ได้) บทตั้ง คือ อโจราหฺรโณ ส่วนบทขยาย คือ น โจเรหิ ออาหารโณ ท่านอธิบายบทตั้งแบบต่อเนื่องกันไปโดยไม่ประกอบ อิติ ศัพท์ อธิบายโดยแสดงรูปวิเคราะห์ และแสดงบทตั้งกับบทขยายว่ามีวิภัตติและพจน์เหมือนกัน คือ สิ ปฐฺมาวิภัตติ เอกพจน์ในอาหารโณ กับ อโจราหฺรโณ

๓) สัมพันธสังฆวรรณนา หมายถึง การอธิบายความบทตั้งที่ใช้ สมพนฺโธ ท้ายประโยค เพื่อแสดงความเชื่อมสัมพันธ์กันแห่งบทและความหมาย

นาหํ ภิกขเว อณฺณํ เอกฐูปมปิ สมฺนุสฺสสามิ.^{๑๕}

ภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็นแม้รูปหนึ่งอื่น

^{๑๓} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๔๘/๔๕.

^{๑๔} ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๑/๑๑/๒๐๒.

^{๑๕} อง.เอกก. (บาลี) ๑/๑/๑.

อิมสส ปน ปทสส นกาเรน สมพนฺโห เวทิตพฺโพ.^{๑๖}

ก็พึงทราบสัมพันธ์ที่ว่า สมณุปสสามิ นี้ กับ น อักษร (เป็น น สมณุปสสามิ เราไม่เห็น)

น นิบาต อยู่ห่างไกลจากกิริยา คือ สมณุปสสามิ มาก โดยมีบทอื่นมาคั่นถึง ๔ บท คือ อหัง กิฏฺขเว อนุถึ เอกฺกุปฺปิ เพื่อแสดงความเชื่อมสัมพันธ์กันของ น นิบาตกับกิริยาบท คือ สมณุปสสามิ พระอรธรรคกถาจารย์จึงอธิบายบทตั้งโดยใช้ สมพนฺโห เพื่อแสดงความสัมพันธ์กันของบท น นิบาต กับ กิริยา คือ สมณุปสสามิ นั้น ทำให้ผู้ศึกษาเข้าใจได้ง่าย^{๑๗}

๒.๒ สัจวรรณนาโดยบท

พระอรธรรคกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ได้อธิบายความของบทบาลี บทอรธรรคกถาต่างๆ โดยอธิบาย ความบทนาม บทอุปสัค บทนิบาต บทอาชยาด ดังต่อไปนี้

๑) การอธิบายความบทนาม หมายถึงการอธิบายความบทนามเพื่อให้ความหมายชัดเจนขึ้น เพราะบทนามแต่ละบทมีความหมายมาก เช่น เทวฺนติ อากาสึ.^{๑๘} คำว่า เทวฺ ได้แก่ ท้องฟ้า คำว่า อากาสึ อธิบายให้รู้ว่า เทวฺ หมายถึงท้องฟ้า เพราะ เทว-ศัพท์มีความหมาย ๔ อย่าง คือ เทพ ผน ท้องฟ้า และ ความตาย^{๑๙} ทำให้ความหมายชัดเจนขึ้น

๒) การอธิบายความบทอุปสัค หมายถึง การอธิบายบทอุปสัคโดยบ่งบอกว่าเป็นบทอุปสัค และอธิบายความหมายของบทอุปสัค เพื่อห้ามบทนาม บทอาชยาด หรือบทนิบาต เพื่อให้ความหมาย กระจ่างแจ้ง เช่น อตฺติติ อฺุสคฺคฺมตฺตึ.^{๒๐} คำว่า อตฺติ เป็นเพียงบทอุปสัค คำว่า อฺุสคฺคฺมตฺตึ อธิบายให้รู้ว่า อตฺติ เป็นบทอุปสัค เพื่อห้ามบทนิบาต เพราะ อตฺติ เป็นนิบาตบทก็มี^{๒๑} เช่น อตฺติติ อจฺจนฺตตฺเถ นิปาโต คำว่า อตฺติ เป็นบทนิบาตลงในอรธรรคตลอด อภิณฺณตฺตฺตาติ เอตฺถ อภีติ ลกฺขณฺตฺเถ อฺุสคฺโค.^{๒๒} แปลว่า คำว่า อภิ ในคำนี้ว่า อภิณฺณตฺตา เป็นบทอุปสัคลงในอรธรรคลักษณะ (เครื่องจดจำ) คำว่า อฺุสคฺโค อธิบายให้รู้ว่า อภิ ในคำว่า อภิณฺณตฺตา เป็นบทอุปสัคและคำว่า ลกฺขณฺตฺเถ อธิบายให้รู้ว่า อภิ มีความหมายว่า เครื่องจดจำ เป็นการอธิบายความหมายของบทอุปสัคให้ชัดเจนขึ้น เพราะอภิ อฺุสคฺคฺมีความหมายมาก^{๒๓}

^{๑๖} อจ.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๗.

^{๑๗} อจ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๑/๒๑.

^{๑๘} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๓/๕/๑๐.

^{๑๙} อภิธาน. ๑/๘๔๒/๙๙๐.

^{๒๐} ชู.เถร.อ. (บาลี) ๑/๔๔๗/๑๓๑.

^{๒๑} อจ.ทุก.ฎีกา (บาลี) ๒/๓๗/๔๕.

^{๒๒} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๔๙/๑๒๘.

^{๒๓} ปทรูป. (บาลี) ๑/๒๘๒/๑๕๗.

๓) การอธิบายความบทธนิบาต หมายถึง การอธิบายบทธนิบาตโดยอธิบายบอกว่า เป็นเพียงบทธนิบาตและอธิบายความหมายของบทธนิบาต เพื่อห้ามบทธนาม บทธอาชยาด หรือบทธอุปัสค เช่น เหวนติ นิปาตปท.^{๒๔} คำว่า เหว เป็นบทธนิบาต คำว่า นิปาตปท อธิบายให้รู้ว่า คำว่า เหว เป็นบทธนิบาต การอธิบายบทธนิบาตลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นิปาตปทสังวรณนา, วตาคติ ปตถนตเถ นิปาโต.^{๒๕} คำว่า วต เป็นบทธนิบาต มีความหมายว่า ปรารณนา คำว่า นิปาโต อธิบายให้รู้ว่า วต เป็นบทธนิบาต ส่วนคำว่า ปตถนตเถ อธิบายให้รู้ว่า วต ในนิบาต ๒ ประเภท คือ ปทปุรณะ (นิบาตระดับบทธที่ไม่มี ความหมาย) และอตถปุรณะ (นิบาตที่มีความหมาย) เป็นอตถปุรณนิบาต มีความหมายว่า ปรารณนา^{๒๖}

๔) การอธิบายความบทธอาชยาด หมายถึง การอธิบายบทธอาชยาดและอธิบายความหมายของบทธอาชยาดตามสมควร เช่น สียาคติ ภเวยยาคติ อตโธ.^{๒๗} คำว่า สียา อธิบายว่า ภเวยย (ฟังมี) คำว่า ภเวยยาคติ อตโธ อธิบายให้รู้ว่า สียา เป็นบทธอาชยาดมีความหมายว่า ฟังมี และบอกว่า สียา มาจาก อส ธาตุ เอยย สัตตมีวิภัตติ แปลง เอยย เป็น อียา และ ลบ อ อักษรที่ อส ธาตุ แปลว่า ฟังมี^{๒๘}

สรุป สังวรณนาในสมัยกรุงอังวะประเทศพม่ามี ๒ ประเภท คือ การอธิบายความทั่วไปและการอธิบายความบทธ ๔ บท คือ อธิบายความบทธนาม บทธอุปัสค บทธนิบาตและบทธอาชยาด

๓) ศึกษาวิเคราะห์อธิบายความสังวรณนาในธรรมบทอรรถกถาและธรรมบทมหาฎีกา

ในธรรมบทอรรถกถาและธรรมบทมหาฎีกา พระพุทธโฆสอาจารย์ และพระวรสัมโพธิ์ได้อธิบายความสังวรณนาบทธนาม บทธอุปัสค บทธนิบาต บทธอาชยาด วิเคราะห์บท อธิบายความ แยก บทกับปัจจัย ธาตุกับปัจจัย ธาตุกับวิภัตติ เช่น

มนโณปุพพุงคมา ธมมา	มนโณเสฐจจา มโนมยา
มนสา เจ ปทฐุเจน	ภาสติ วา กโรติ วา
ตโต นั ทุกขมนเวติ	จกุกัว วหโต ปท. ^{๒๙}

^{๒๔} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๓/๒๖.

^{๒๕} ที.ปา.อ. (บาลี) ๓/๗/๔.

^{๒๖} ที.ปา.อ. (ไทย) ๓/๗/๔.

^{๒๗} อภิ.ปณจ.อนฎีกา (บาลี) ๓/๒๕-๓๔/๓๑๖.

^{๒๘} ปทฐุป. (บาลี) ๑/๕๐๐/๓๕๙-๖๐.

^{๒๙} ชู.ธ. (บาลี) ๒๕/๑/๑๕.

(พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่อภิกษุทั้งหลายในเรื่องพระจักขุบาลเถระว่า)

ธรรมทั้งหลาย^{๓๐} มีใจ^{๓๑} เป็นหัวหน้า^{๓๒}

มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ

ถ้าคนมีใจชั่ว ก็จะถูกชั่วหรือทำชั่วตามไปด้วย

เพราะความชั่วนั้น ทุกข์ย่อมติดตามเขาไป

เหมือนล้อหมุนตามรอยเท้าโคที่ลากเกวียนไปฉะนั้น^{๓๓}

ตัวอย่างที่พระพุทธโฆสจารย์อธิบายบท บาลีจากพระคาถาธรรมบทเรื่องจักขุบาลเถระ เช่น มโนติ กามาวจรกุสลาภิเภท สพพมปิ จตุฏุมภิกจิตต์^{๓๔} คำว่า มโน ได้แก่ จิตเกิดในภุมิ ๔ แม้ทั้งหมด มีประเภทกามาวจรกุสลาภิเภทเป็นต้น คำว่า จตุฏุมภิกจิตต์ เป็นคำอธิบาย มโน (จิต) ว่า หมายถึง จิตที่เกิดขึ้นในภุมิทั้ง ๔ ทั้งหมด เพราะบางคนอาจหมายถึงจิตที่เกิดขึ้นในภุมิเพียงอย่างเดียวก็ได้ ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงได้อธิบายความให้ชัดเจนว่า หมายถึง จิตที่เกิดขึ้นในภุมิ ๔ ทั้งหมด คำว่า กามาวจรกุสลาภิเภท เป็นคำอธิบายถึงประเภทของจิตว่ามีกามาวจรกุสลาภิเภท รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต โลกุตตรจิต บทตั้งและบทขยายโดยมากวิภัตติและพจน์เหมือนกัน การอธิบายความบทตั้งนั้น หากบทตั้งเป็น วิภัตติและพจน์ใด บทที่ขยายออกไปโดยมากต้องมีวิภัตติ และพจน์ตรงกัน เช่น มโนติ กามาวจรกุสลาภิเภท สพพมปิ จตุฏุมภิกจิตต์ มโน เป็นบทตั้งปฐมวิภัตติ เอกพจน์และประกอบด้วย อิติ ศัพท์ บทขยาย คือ จตุฏุมภิกจิตต์ ซึ่งก็เป็นปฐมวิภัตติเอกพจน์เช่นกัน เห็นได้ว่า วิภัตติและพจน์ตรงกันเหมือนกัน

ในธรรมบทมหาฎีกา พระวรสัมพุทฺธิมหาเถระอธิบายความของบท ตัวอย่างที่พระวรสัมโพธิมหาเถระอธิบายความบทว่า กุฏุมพิก จากอรรถกถาธรรมบทเรื่องจักขุบาลเถระ

สาวตถึยฺ กิร มหาสุวณฺโณ นาม กุฏุมพิกโก อโหสิ อทฺโธม มหุทฺโธโน มหาโภโค อปุตฺตโก^{๓๕}

^{๓๐} ธรรมทั้งหลาย มีความหมาย ๔ ประการ คือ (๑) คุณธรรม (๒) เทศนาธรรม (๓) ปรียัติธรรม (๔) นิสสัตตธรรม (สภาวะที่มีใช้สัตว์) หรือนิชชีวธรรม (สภาวะที่มีใช้ชีวะ) ในที่นี้หมายถึงนิสสัตตธรรม ได้แก่ อรูปขันธ์ ๓ คือ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์ (ขุ.ธ.อ. ๑/๒๐-๒๑) และดู ขุ.ชา. (แปล) ๒๗/๓๘๖/๕๓๗ ประกอบ

^{๓๑} ใจ หมายถึงจิต ๔ ระดับ คือ จิตระดับกามาวจรภุมิ จิตระดับรูปาวจรภุมิ จิตระดับอรูปาวจรภุมิและจิตระดับ โลกุตตรภุมิ แต่ในที่นี้หมายถึงเอาจิตที่มีโหม่นสประกอบด้วยปฏิฆะ เดิมทีเดียว จิตนั้นเป็นภวังคจิต คือเป็นจิตที่ผ่องใส (ปภัสสรจิต) แต่เมื่อถูกเจตสิกธรรมฝ่ายชั่วกล่าวคืออุปกิเลสธรรมจรมาระทบเข้า ก็กลายเป็นจิตเศร้าหมอง ที่เรียกว่า ใจชั่ว ซึ่งพร้อมที่จะแสดงพฤติกรรมออกมาทางกายและวาจา (ขุ.ธ.อ. ๑/๒๐)

^{๓๒} เป็นหัวหน้า หมายถึงเป็นหัวหน้าของเจตสิกธรรมกล่าวคือเป็นเหตุปัจจัยให้เจตสิกธรรมเกิดขึ้น (ขุ.ธ.อ. ๑/๒๑)

^{๓๓} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑/๒๓.

^{๓๔} ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๗.

^{๓๕} ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑/๑.

ดังได้สดับมา ในกรุงสาวัตถี มีเศรษฐีคนหนึ่งชื่อว่ามหาสุวรรณ เป็นเศรษฐีผู้มั่งคั่ง มีทรัพย์มาก มีสมบัติมาก (แต่) ไม่มีบุตร^{๓๖}

กุฎุมพีโกติ กุฎุมพี อสส อสมิ วา วิชชตีติ **กุฎุมพีโก.**^{๓๗} ชื่อว่า กุฎุมพีกะ (เศรษฐี) เพราะอรรถว่าเป็นผู้มีทรัพย์ ในคำว่า กุฎุมพีโก (เศรษฐี) นี้ คำว่า กุฎุมพี อสส อสมิ วา วิชชตี อธิบายให้รู้ว่า กุฎุมพีโก เป็นอัสสตีถิตัตถิต โดยวิเคราะห์ว่า กุฎุมพี อสส อสมิ วา วิชชตีติ กุฎุมพีโก (กุฎุมพี-ศัพท์ + อิกปัจจย) ชื่อว่า เศรษฐี เพราะอรรถว่าเป็นผู้มีทรัพย์

สรุป องค์ความรู้ใหม่และข้อเสนอแนะ

๑) สรุป

สังวรรณนาคือวิธีการอธิบายความอรรถกถาและฎีกานี้ เป็นวิธีที่สำคัญมากในการศึกษาพระบาลี อรรถกถาและฎีกาที่เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้า ควรศึกษาเรียนรู้เป็นอย่างยิ่ง สมัยพุทธกาล พระพุทธเจ้า ได้ทรงอธิบายความสังวรรณนาบทพระบาลีไว้ด้วยพระองค์เอง พระสาวกก็ได้อธิบายความบทพระบาลี โดยเอาแบบอย่างที่ว่าพระพุทธเจ้าทรงอธิบายความไว้ ต่อมาประมาณพุทธศตวรรษที่ ๙-๑๐ พระพุทธโฆสจารย์ ก็ได้อธิบายความพระบาลีไว้ในพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๘ พระฎีกาจารย์ได้อธิบายความบทอรรถกถานั้นๆ ไว้สังวรรณนานี้ ซึ่งมีชื่อที่พระญาณวรมหาเถระตั้งขึ้น สมัยกรุงอังวะของพม่า ราวพุทธศตวรรษที่ ๒๒ เพื่อเป็นเครื่องมือในการศึกษาพระบาลี อรรถกถาและฎีกา มี ๒ ประเภท คือ (๑) การอธิบายความบททั่วไป คือ การอธิบายความของบทโดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ที่บทตั้ง, การอธิบายความบทแบบต่อเนื่องกันไป, การอธิบายความบทแบบเชื่อมสัมพันธ์บท (๒) การอธิบายความของบท ๔ บท คือ อธิบายความบทนาม, อธิบายความบทอุปสรรค, อธิบายความบทนิบาต และอธิบายความบทอาชยาด ผลจากการศึกษาสังวรรณนา คือ ทำให้เข้าใจเรื่องสังวรรณนา บาลีอรรถกถาและฎีกาเป็นอย่างดีและแปลแก้อรรถธรรมบทอรรถกถา ธรรมบทมหาฎีกา และอรรถกถา ฎีกาอื่นๆ ได้เป็นอย่างดี เป็นประโยชน์ต่อการศึกษาภาษาบาลี ทำให้เข้าใจพระธรรมคำสอนอย่างถูกต้อง

๒) ข้อเสนอแนะ

ควรศึกษาสังวรรณนาคือวิธีการอธิบายความ, ประเภทสังวรรณนา และวิธีใช้ศัพท์อธิบายความ เช่น อิทํ วุตตํ โหติ ใช้สรุปความ, เอตถาห_ใช้อธิบายปัญหาที่เคยขึ้นแล้ว เอตถ ลียา ในอธิบายข้อสงสัยที่อาจเกิดขึ้นได้ในอนาคตเป็นต้นในอรรถกถาและธรรมบทมหาฎีกา

^{๓๖} ขุ.ธ. อ. (ไทย) ๑/๑/๒.

^{๓๗} ขุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๙.

บรรณานุกรม

พระพุทธชัยมหาเถระ. **ปทฺรปฐิติ**. กรุงเทพมหานคร: วัดท่ามะโอ ลำปาง, ๒๕๒๖.

พระมหาสมปอง มุทิโต. **อภิธานวรรณนา**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด ๒๕๔๗.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๐.

_____. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

_____. **อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๙.

_____. **ฎีกาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๔๕.

ศูนย์เผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ. **สังฆานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย ฉบับบาลี-ไทย**, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ หจก.ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๖.